

Што се тиче унапређења у звању, суд о подобности за више звање — ако је неповољан обично има директно дејство у смислу спречавања унапређења, док повољан суд не даје неко право на ове врсте унапређења него има само посредно дејство при састављању ранг-листе или служи као коректив уз конкурс са испитом где се унапређење у звању врши на такав начин.

4. — *Правне гаранције у вези с оцењивањем.* — У циљу обезбеђења објективности и ефикасности инструмената оцењивања, као и у циљу одржања потребног поверења службеника у дати систем оцењивања, нужне су одређене правне гаранције у овој области. Свакако, ове гаранције зависе од тога како је решено питање надлежности и поступка као и од самог правног система земље у питању.

Спорно је да ли би службеници могли непосредно нападати саму оцену и суд — сем можда у систему двостепеног комисијског оцењивања. Међутим, могло би се узети као опште прихватљиво гледиште да службеник може нападати акте оцењивања због повреде правила поступка (нарочито због повреде правила и обавезности саопштења) и тачности чињеница на којима се заснива оцена, наравно и у случају злоупотребе власти (*détournement de pouvoir*).

Широко је заступљено гледиште да службеници могу користити одговарајуће правне лекове поводом и против разних аката који се односе на поједине аспекте њихове каријере, ако се ти акти доносе с обзиром или на основу оцене. Ту долазе акти о унапређењу, утврђивању ранг-листе, о отпуштању и др.

Посебно се овде поставља питање могућности одбране службеника за случај да оцена и суд о њему имају клеветнички карактер. Верујемо да су ово ретки случајеви у пракси. Ипак, треба ли у оваквом случају да буде и какве одговорности оцењивача, каква правна средства би се могла дати заинтересованом службенику у оваквој ситуацији?

У сваком случају потребно је упозорити оцењиваче да мере своје речи и да умере своје изразе. — Контрола оцењивача је без сумње потребна и корисна, а донекле и њихово обучавање и помагање у овом деликатном послу.

Нр. Никола Стјепановић

СОЦИОЛОШКО ПОСМАТРАЊЕ ПСИХИЧКИХ ПОЈАВА У ДРУШТВЕНОМ ЖИВОТУ

Значај који за социологију има проучавање психичког аспекта друштвеног живота много је шири проблем од предмета овог чланка. Целовито би се тај проблем могао размотрити само путем свестране анализе међусобних односа и многобројних садржинских и методолошких додирних тачака социологије и психологије. У овом ће се чланку расправљати само о методолошком аспекту горњег про-

блема или, још тачније, само о два основна питања: (1) да ли психичке појаве спадају у домен социолошког посматрања и (2) да ли путем интроспекције добивени подаци о њима имају научну вредност. Редослед излагања је, међутим, такав да се најпре говори о првом, а затим о другом питању. Сасвим је изостављено разматрање многобројних проблема технике научног посматрања психичких појава у друштвеном животу која се у последње време у социологији нагло развија и све шире употребљава.

Чињеница да се у домену истраживања свих друштвених наука, а и готово свих осталих наука о човеку наилази на психичке појаве, као и да уопште све појаве које истражују друштвене науке имају и свој психички аспект који не постоји код предмета истраживања природних наука (с делимичним изузетком наука које проучавају животињски свет где се психички момент јавља у мањој мери и друкчијем облику) била је и још увек је повод живих методолошких контроверзи. Тај момент искориштаван је од једних као оправдање за круто подвајање метода истраживања друштвених наука од метода истраживања природних наука. Dilthey, Bergson, Croce и Collingwood су најизразитији теориски претставници тзв. интроспективистичког правца који стоји на становишту да је само методом психолошког „уживљавања“ у духовне творевине неког друштва и поједине историске догађаје, „мисаоним поновним преживљавањем“ прошлих догађаја и непосредним интуитивним поимањем различитог животног ритма разних историских епоха и друштвених формација могуће доћи до значајних сазнања о друштвеном животу и до његовог правог разумевања. Овој изразито субјективистичкој методолошкој концепцији супротставља се, као друга крајност, правац познат под именом бихејвиоризма који механичким преношењем услова посматрања природних појава сасвим губи из вида специфичност посматрања људског живота. Иако је првобитно настао у психологији, бихејвиоризам је негирао могућност да се проучавањем субјективног аспекта психичких појава дође до поузданих научних података. Трећу варијанту, која је такође спутавала стварно емпириско проучавање психичких компонената друштвеног живота, претставља Диркемова теорија о духовној култури друштва као чињеници која постоји сасвим независно од индивидуалне свести појединачних људских личности.

Крајњи интроспективизам је као методолошка оријентација имао незнатан утицај на развој социологије. Настала у општој клими формирања и полета позитивизма и као израз његовог настојања да се методе истраживања проверене у природним наукама пренесу и на проучавање људског друштва, социологија је у теоријама интроспективиста у већини случајева гледала рецидив раније метафизичке фазе развоја друштвених наука. Много значајнији био је утицај интроспективизма у психологији и историским наукама, где је он имао врло стару традицију и бројне претставнике. Једностраност ослањања на интроспекцију као основно средство научног сазнања

о друштвеном животу није тешко уочити. Мало ко, сем крајњих „објективиста“, оспорава улогу интроспекције као ослоња у разумевању поступака и стања других људи. Али само на основу интроспекције немогуће је потпуно разумети психичко стање људи одраслих у сасвим различитим социјалним и културним приликама, као и њихово понашање у ситуацијама какве истраживач сам није доживео. Да би интроспективно закључивање имало реалнију основу потребно је што више података о објективним елементима друштвеног и личног живота људи који се самом интроспекцијом не могу добити. Но и у тим случајевима закључивања на основу интроспекције, маколико она била неопходна и тачна, могу у науци имати вредност само као хипотетичке сугестије које треба проверити и доказати путем објективних података добивеним другим методима посматрања. Никаква интуиција и на основу интроспекције изграђено уживљавање не могу имати вредност научног доказа. Доведен до својих крајњих логичких консеквенција, интроспективизам нужно води у субјективизам (1) који претставља негацију науке као напора да се дође до што објективнијих, тј. интерсубјективно што лакше проверљивих сазнања.

Бихејвиоризам, који се појавио почетком овог века и у својим зачецима понајвише ослањао на разна истраживања на подручју анималне психологије, стекао је славу својим радикалним настојањима да се из психологије избаци непосредно проучавање психичких појава. Бихејвиористи су сматрали, а многи и то и данас мисле, да се научни подаци о психичком животу могу добити само посматрањем спољних манифестација људског понашања у разним животним ситуацијама. У објашњење унутрашњег психичког механизма који чини саставни део спољних манифестација понашања, или их у најмању руку барем прати, бихејвиористи су сматрали да није потребно улазити. John Watson, један од истакнутих претставника и теоретичара бихејвиоризма, формулисао је бихејвиористичко становиште на следећи начин: „Стања свести“, као и тзв. спиритистичке појаве, нису објективно проверљива и због тога не могу никад постати научни подаци. У свим осталим наукама чињенице које се посматрају (facts of observation) су објективне, проверљиве и могу бити репродуковане и контролисане од стране образованих посматрача... другим речима, научни подаци (проверено посматрање) су општа својина и научни метод јесте исти, маколико се разликовао у форми... Психологија пак, као наука о „свести“ нема таквих опште приступачних података (has no such community of data) (2).

Став према интроспекцији као методу психолошког истраживања Watson формулише на следећи начин: „Према мишљењу многих данашњих научника, психологија, чак да би уопште даље постојала,

(1) F. Znaniecki: Cultural Sciences, Their Origin and Development, University of Illinois Press, Urbana, 1952, стр. 119.

(2) J. B. Watson: Psychology from the Standpoint of a Behaviorist, 3th edit., J. B. Lippincott, Philadelphia - London, 1929, стр. 11.

да се и не говори о томе да би постала права природна наука, мора покопати субјективни предмет истраживања (subjective subject matter), интроспективне методе и садашњу терминологију”(3). Овај став је логичан закључак из претходне тврдње да „бихејвиорист не налази никакве очевидности о постојању психичких појава (*mental existencies*) или било каквих психичких процеса“(4).

Сви горњи наводи указују да је основни мотив који је утицао на негативан став бихејвиориста према проучавању психичких појава у њиховој субјективној датости била чињеница што су у тој својој димензији психичке појаве приступачне непосредном посматрању једино оног појединца у чијем се животу дешавају. Услед тога што те психичке појаве не може непосредно посматрати више самосталних посматрача, што претставља аксиоматски методолошки критеријум научног посматрања у природним наукама, бихејвиористи су сматрали да оне не могу бити подвргнуте научној верификацији и стога не могу служити као научни подаци. Да би се очувао методолошки аксиом да сваки податак научног посматрања мора бити јаван и општеприступачан, тј. да може претстављати садржај чулног опажања низа независних посматрача, бихејвиористи су мислили да се психолошко посматрање мора органичити на спољње манифестације људског понашања, добровољно одустајући од покушаја да се објективним научним методима уђе у посматрање субјективног аспекта психичког живота. Бихејвиоризам се према томе појављује као изразито „објективистички” методолошки правац.

Наведени главни теориски разлог априорног одбацавања употребе интроспективних података у научне сврхе, било да је реч о интроспекцији самог истраживача или о подацима добивеним од испитиваних лица не може се одржати (5). Непосредни чулни опажај посматрача није основа за верификацију многих искуствених података ни у природним наукама. Многи инструменти употребљавани у разним природним наукама имају за задатак да посматрање прошире на појаве које се самим чулима не би могле посматрати. Телескоп и микроскоп су карактеристични примери. Али исто вреди и за низ других инструмената. Непосредно се не може доживети топлота изнад одређеног ступња температуре или електрична енергија преко извесне напетости. Међутим, путем инструмената научник и свако друго лице које познаје принципе њихове употребе може посматрати те емпирске појаве. Иако се непосредно чулно не доживљава сама појава, већ посматрају подаци које о њој дају инструменти, ти се подаци, ако се познају карактеристике инструмента, он сматра научно

(3) J. B. Watson: op. cit. стр. 3.

(4) J. B. Watson: op. cit. стр. 2.

(5) Критиком методолошких ставова бихејвиоризма баве се многобројни писци. Наводимо само неколико методолошких расправа у којима се овом проблему могу наћи интересантна мишљења. F. Kaufmann: *Methodology of Social Sciences*, Oxford University Press, New York 1949, нарочито стр. 148—157; M. R. Cohen: *Reason and Nature*, 2nd edit., The Free Press, Glencoe Ill., 1953; S. F. Nadel: *The Foundations of Social Anthropology*, Cohen and West, London, 1953, стр. 56—74.

поузданим за посматрање одређене врсте појава, и ако је његова употреба правилна, сматрају с пуним правом научно употребљивим.

Код података добивених интроспекцијом постоје две специфичности: (1) извор података су саопштења људи и (2) инструменти који се у ту сврху употребљавају су, барем засад, далеко мање прецизни од инструмената примењиваних у природним наукама. Познато је, на пример, да ће дужина од метала израђеног метра у тачно утврђеним границама варирати услед промене температуре, као и колика ће код исте температуре бити висина живиног ступца при променама у атмосферском притиску. Далеко је мање могуће прецизно предвидети колико ће варирати објективна вредност података добивених од људи о њиховим психичким доживљајима и стањима помоћу интервјуа или неког другог инструмента анкете у зависности од разлика у моменталном психичком стању интервјуисаних лица, разлика у ситуацији у којој се интервју врши, разлика у временској удаљености догађаја о којима се траже подаци од момента интервјуисања, од тога какву су ти догађаји играли улогу у личном животу испитиваних лица, њиховог става према истраживању и лицу које врши интервју, итд.

Противници коришћења података добивених од других лица о њиховом животу истичу и низ других аргумената против употребе тих података у научне сврхе. Објективност таквих података оспорава се у првом реду на основу: (1) недовољне компетентности самопосматрача; (2) различитих свесних или несвесних мотива нетачног обавештавања; (3) недовољно истражене селективности посматрања и памћења различитих психолошких типова и (4) егоцентричности самопосматрања (6).

Ставови бихејвиориста, које је логички позитивизам касније преузео и даље разradio њихов епистемолошки смисао, претстављају типичан пример како се услед тежње за идеалном објективношћу научног сазнања у некој науци, ако се не води рачуна о особености оног подручја стварности које она истражује и о достигнутом степену развијености њене теорије и технике истраживања, може једино осиромашити ту науку и тиме постићи управо супротан ефекат. Бихејвиористи и логички позитивисти као да су веровали да је механичко преношење методолошких принципа истраживања савремене физике довољно да социологију и друге друштвене науке дигне на исти ниво теориске прецизности. А кад су се притом сусреди са психичким појавама као новим подручјем стварности, они су га просто искључили из домена истраживања тих наука. Нема сумње да је развој објективизације искуствених података о психичком животу врло компликован и отежан управо због тога што су његове еле-

(6) Опширније о овом проблему B. G. W. Allport: *The Use of Personal Documents in Psychological Science*, Social Science Research Council, Bulletin 49, New York 1942, стр. 125—139; K. R. Merton, P. F. Lazarsfeld: *Continuities in Social Research, Studies in the Scope and Method of „The American Soldier“*, Glencoe Ill., 1950, стр. 169—181.

ментарне чињенице „приватног“ карактера и стога приступачне непосредном посматрању само једног човека. Приликом коришћења интроспективних података добивених од других људи научник мора имати на уму да је у сваком појединачном случају употребљено као први „инструмент“ посматрања лице са специфичним личним особинама, а не неки стандардизован инструмент природних наука. Али основни логичко-методолошки принцип је исти, јер и код коришћења података добивених путем било каквог техничког инструмента мора се водити рачуна о општој структури инструмента, конкретном стању у тренутку употребе и свим оним општим условима ситуације у којој је инструмент примењен, а који могу вршити одређен утицај на однос између њега и посматране појаве. Разлика је једино у много већој прецизности с којом је у природним наукама могуће израчунати корелације између свих наведених елемената и тако их у много тачнијим односима узети у обзир приликом оцене објективне вредности помоћу инструмента добивених података, него што је то, бар засад, могуће приликом коришћења интроспективних података других лица. Али, развој психологије ће вероватно омогућити да се о односу разних облика психичког живота и објективних услова живота људи успоставе све прецизније корелације. Темељитије научно познавање психичког живота омогућиће и израду прецизнијих инструмената за његово посматрање. Но било би сасвим нерационално потцењивати и сасвим одбацити постојећа психолошка сазнања и инструменте само зато што они још нису довољно прецизни. То би значило да се због идеалне, а у садашњим условима неостварљиве, прецизности лиши оних средстава која у данашњим условима дају ипак најпоузданија могућа научна сазнања.

Међутим, мања прецизност инструмената помоћу којих се врши сакупљање података о психичким појавама не значи да је сам процес сакупљања произвољан и заснован на таквим поступцима које други истраживачи не би могли контролисати и проверити. Напротив: управо зато што су инструменти посматрања мање прецизни и што и само незнатне разлике у њиховој структури (на пример, различите формулације питања у упитнику) или у начину њихове употребе могу да знатније утичу на добијене податке, одлучно се захтева да се изнесу довољно исцрпни подаци о начину на који је посматрање вршено (објављивање упитника и упутстава за извођење анкете, затим података о ставу испитиваних лица према истраживању, општим друштвеним приликама у моменту његовог извођења, итд.) На тај начин се другим научницима омогућава да приликом оцене изворних података истраживања узму у обзир и примењени истраживачки поступак, као и да евентуално његовим понављањем у истој или сличним друштвеним ситуацијама верификују изворне податке, односно провере поузданост употребљених инструмената. (Поуздан инструмент, на име, мора приликом примена на исте објективне прилике давати приближно готово сасвим једнаке податке.) Прецизним

одређивањем истраживачког поступка, према томе, врши се објективизација изворних података који су у својој првобитној форми, као субјективно искуство појединаца, заиста сасвим „приватног“ карактера.

Поред тога треба нагласити да се верификација изворних података о психичким појавама у социологији не врши само директним путем. За социологију је чак важнија њихова индиректна верификација. У социологији се психичке појаве не проучавају изоловано и самостално. Њихово проучавање треба да помогне да се свестраније опишу и објасне разни облици друштвеног понашања људи и друштвених група. Тежиште је, дакле, управо у утврђивању веза између психичких и других друштвених појава које су приступачне непосредном посматрању. Кад су такве везе једном утврђене, тежи се и њиховом теориском објашњењу. Због тога је — под условом да постоје прецизне и проверене научне теорије о односима између психичких појава и разних облика објективног социјалног понашања — могуће изворне податке о психичким појавама верификовати и индиректно, на основу теориске интерпретације података добивених непосредним посматрањем. Треба имати у виду да се овај метод посредне верификације врло често примењује и у природним наукама.

Према томе, помоћу објективног поступка истраживања могуће је, у принципу, о психичким појавама добити научно поуздане и проверљиве изворне податке. Степен поузданости тих података зависи: (1) од методолошко-техничких особина научног посматрања (као и у другим наукама) и (2) од низа социјалних чинилаца који одлучујуће утичу на услове у којима се истраживање изводи и став испитиваних људи према њему. Ово друго је свакако крупна специфичност посматрања друштвених појава уопште, која захтева посебну анализу.

Што се тиче осталих раније поменутих, конкретније формулисаних, чисто психолошких разлога против употребе података добивених путем интроспекције од других лица они нису опште нови, нити претстављају несавладиве препреке у утврђивању објективне вредности података. У историским наукама где је непосредно посматрање немогуће, сем оних свакако ређих случајева кад је историчар уједно и учесник у описиваним догађајима, врло су разрађени методолошки принципи критике докумената и осталих извора података, која узима у обзир све поменуте елементе односа лица које даје податке према догађају на који се подаци односе. Познавање тих принципа може социологу врло много да користи. Поред тога у социологији и социјалној антропологији је већ изграђен читав низ искуствених правила која приликом извођења анкета треба да помогну да се утврди степен информисаности лица од којег се траже подаци, открије евентуална намера свесног лажног обавештења, провери стање његовог памћења, итд. Несвесно, пак, искривљавање догађаја и појава не само да не онемогућава употребу података у социолошке сврхе, већ може да има посебну вредност. Уколико су из других из-

вора познати објективни подаци о неком друштвеном догађају, различита мишљења која о њему постоје у разним друштвеним слојевима могу да имају велику вредност не само за социологију сазнања, већ и за научно објашњавање низа других друштвених појава (7).

Бихејвиористичка критика научне вредности података о психичком животу, добивених путем интроспекције, имала је велик значај за развој метода научног проучавања психичке стране друштвеног живота. Поред све своје једностарности бихејвиоризам је одиграо важну улогу у тешњем повезивању проучавања психичког живота са његовим биолошко-физиолошким и социјалним основама. Он је знатно допринео да се открију једностраности у традиционалном начину прикупљања и коришћења интроспективним путем добивених података и да се проучавање психичког живота, како у психологији, тако и у социологији, постави на много методичнију емпириску основу. Али основна његова поставка о нужности потпуног елиминисања интроспекције, као једног од средстава у истраживању психичких појава, показала се сасвим неприхватљивом.

Као што је немогуће да се научно објасне психичке појаве, ако се оне посматрају изоловано од биолошко-физиолошког живота организма и социјалних прилика у којима се он развио и живи, тако исто би социолошко проучавање друштвених појава било непотпуно, ако се не би настојало што потпуније осветлити његову психичку компоненту, пошто она чини нераздвојни део сваке манифестације друштвеног живота. Доследни методолошки „објективист“ ће се можда и сложити с горњом тврдњом. Али он ће остати при свом ставу да се до научних сазнања о психичкој страни друштвеног живота људи може доћи једино помоћу посматрања њихових поступака и свих оних елемената друштвене културе који те поступке регулишу, као што су, на пример, правни систем, етичке норме, обичаји, традиције, религиозна веровања, предрасуде, уметничке творевине, научна и филозофска схватања, итд. те да према томе неко посебно интроспективно проучавање психичког живота појединаца није потребно. Тај „објективистички“ методолошки став је само делимично исправан. Несумњиво је да социолошко испитивање психичких елемената друштвеног живота полази од посматрања најразличитијих објективних ситуација у којима људи живе и делују и кроз то деловање испољавају своје мисли, намере, хтења, вредности, осећања, једном речи најразличитије своје психичке особине. Различите друштвене ситуације, почев од положаја у породици од најранијег детињства, у које појединац долази и које пружају више или мање ограничене могућности избора понашања су, поред наслеђа, најважнији чинилац формирања његове личности. Објективна анализа разних елемената ма-

(7) Много више појединости о принципима оцене вредности интроспективних података и разним могућностима њихове научне употребе, може се наћи у: G. W. Allport: *op. cit.* и L. Gottshalk, C. Kluckhohn, R. Angell: *The Use of Personal Documents in History Anthropology and Sociology*, Social Science Research Council, Bulletin 53, New York, 1945, стр. 243.

теријалне и духовне културе друштва или појединих друштвених слојева такође омогућава увид у психологију појединаца који их сачињавају. Али тиме се у већини случајева не може доћи до свих емпијских података потребних за научну дескрипцију психичке стране друштвених процеса, нити за објашњење њихове улоге у склопу друштвеног живота, или у настајању и променама неке конкретне друштвене појаве.

Узмимо неколико примера. Понашање људи је у већини ситуација у друштвеном животу у већој или мањој мери регулисано. У неким случајевима се као регулатор појављује правни систем, у другима обичаји и остали облици друштвене конвенције, а у неким и потпуно самовољна принуда, неодређена неким општим нормама. Ови и слични регулатори не утичу само на понашање појединаца, већ и на понашање друштвених група, организација и заједница, дајући му обележје веће или мање униформности и стандардизованости. Несумњиво је да већина социјалних регулатора има за циљ да утиче не само на спољне поступке људи, већ и на њихову субјективну психичку мотивацију. Али аутоматско закључивање на основу истих или сличних спољних манифестација неког поступка од стране низа појединаца или друштвених група о идентичности њихових унутрашњих побуда и уопште психичког стања које тај поступак прати, врло је неосновано. Неко може да поступа према некој устаљеној традицији, јер је интимно убеђен у њену потпуну сврсисходност; неко зато што сматра да је то неопходно да би стекао или одржао свој друштвени углед; неко се може традицији само привидно покоравати, јер не жели да се изложи критици јавног мишљења, а потајно је кршити гдегод буде сматрао да се налази ван домашаја социјалне контроле, итд. Сличне психичке разлике могу да прате готово све облике индивидуалног или групног понашања. Те разлике нису споредне и безначајне, него чине један од важних елемената не само конкретног поступка већ и друштвене ситуације, односно друштвеног односа, у ком се тај поступак појављује, па према томе и његовог научног описа и објашњења. Темељитим комплексним посматрањем живота неке друштвене групе или појединца могуће је у већини случајева и индиректним путем утврдити у каквим међусобним односима стоје њихови отворени социјални поступци с личним психичким доживљајима. Али то је редовно заобилазан и тежи пут. У много случајева ослонац на интроспективна саопштења самих људи може олакшати и скратити процес истраживања, а поред тога дати потпуније податке, него што их је могуће сакупити и најсистематскијим посматрањем само спољних манифестација друштвеног живота.

Могло би се поставити питање: зашто утврђивање односа у ком стоје психички доживљаји према „објективним“, тј. у непосредном посматрању других лица датим њиховим поступцима претставља значајан елемент описа и објашњења разних појава у друштвеном животу? Понашање људи не одређују објективно дати елементи жи-

ботне ситуације директно, већ они претходно бивају интерпретирани на основу целокупног животног искуства, сазнања, тежњи и циљева људи. Тек у таквој интерпретацији објективни услови претстављају непосредну детерминанту деловања. Интерпретација објективних услова неке животне ситуације може бити више или мање реална и рационална, као што може бити и сасвим неадекватна и неусклађена са реалним приликама и водити ка потпуно нерационалним поступцима. Али у оба ће случаја људи кроз призму одређене интерпретације посматрати дате прилике, тако да ће ова најнепосредније утицати на њихове поступке. У научној дескрипцији друштвених појава потребно је према томе поред објективних услова укључити и смисао које ови имају за људе који се у њима налазе и делују. Тачније, потребно је обе те компоненте понашања показати у међусобним односима. Само на тај начин могуће је доћи до поузданих искуствених података о томе како објективни услови и структура друштвеног живота утичу на психички живот појединаца и друштвених група, као и како овај последњи утиче на њихове објективне поступке и на тај начин и на мењање објективних друштвених прилика.

Из претходног произлази да чиниоци који утичу на људско понашање — било индивидуално или групно — нису временски ограничени на актуалну ситуацију у којој се само понашање дешава. Многи од тих чинилаца су формирани у прошлости и конзервирани у искуству. Поред тога, као детерминанта одређеног понашања могу да делују разни циљеви које појединци или групе настоје да остваре, као и њихова очекивања у погледу развоја објективних прилика у ближој и даљој будућности. Ти неактуални чиниоци, који утичу на људско понашање, не могу се непосредно посматрати, већ се о њима мора посредно закључивати. Свакако да за извођење тих закључака постоје многобројни и разноврсни објективни елементи до којих се може доћи проучавањем претходног развоја истраживане друштвене групе, односно појединаца. На исти се начин може доћи и до релативно поузданих података о њиховим очекивањима и плановима (на пример, проучавање идеологије и програма неке друштвене организације, разних пресудних одлука из ранијег живота појединаца, итд.) Но ипак су интроспективни подаци добивени од испитиваних лица врло корисни, па чак и неопходни, за целовит опис психичког механизма њиховог садашњег, као и будућег понашања.

Већ из досад изложеног може да се види важност коју темељно познавање психичке компоненте неке друштвене појаве или односа има за социологију. Додајемо још нешто и о значају тог познавања за социолошко предвиђање. Из раније наведеног примера може се закључити да формална усклађеност понашања неке друштвене групе или појединца са одређеним нормама у друштвеном животу даје много мање могућности за предвиђање њихових будућих поступака у различитим приликама, него ако су поред тога познати и мотиви из којих се они у актуелним приликама поковавају тим нормама. Ако

је мотив конформистичког понашања искључиво страх од разних облика спољне принуде, иако појединац или група субјективно те норме не одобравају, онда је сасвим оправдана претпоставка да ће их они кршити кад буду сматрали да не морају да се плаше принуде. Сасвим је друга ствар ако су субјективни мотиви потпуно у складу с формалним поступцима које норме захтевају. Но посебну важност за извођење социолошких предвиђања имају подаци о плановима и намерама појединаца, односно друштвених група или организација. У сваки модел предвиђања је неопходно — поред података о објективним обележјима актуалне ситуације и о претпостављеној динамици њеног развоја — укључити и податке или барем претпоставке о намерама и плановима, пошто су ове ванредно значајне за предвиђање конкретног правца друштвених активности. Уколико се у предвиђањима друштвених појава подаци о психичком животу, добивени интроспективним путем, покажу као корисна допуна осталих научних информација, и каснијим проверавањем као тачни, то је још један, чак и најбољи, доказ њихове научне употребљивости.

Употреба интроспективних података добивених од испитиваних људи нарочито је корисна и неопходна у оним истраживањима чији је задатак да утврде на који су начин друштвени живот или поједини његови елементи, као, на пример, одређен начин васпитања, вршење неке друштвене функције, нагле промене друштвене средине до каквих долази приликом миграција, као и услед вертикалне социјалне покретљивости, социјални бојкот, итд. деловали на појединце или друштвене групе. Интроспективни аутобиографски подаци су у таквим истраживањима просто неопходна допуна података добивених помоћу других метода социолошког посматрања. Само они могу с довољно конкретности показати перспективу у којој су се људима појављивали и општу емоционалну климу у којој су се доживљавали поједини елементи њиховог особеног положаја у друштвеном животу. Ако су такви подаци на методски задовољавајући начин сакупљени од довољног броја лица, одабраних према критеријуму статистичке репрезентативности, они у комбинацији с подацима из осталих извора могу врло корисно послужити за извођење разних социолошких уопштавања.

Поред бихејвиористичких приговора против употребе у научне сврхе интроспекцијом добивених података, од конкретних емпириских истраживања психичке компоненте друштвеног живота одвраћала је у социологији, због великог општег утицаја његових идеја, и Диркемова концепција „социјалних чињеница“. Диркем је „социјалне чињенице“, на чије истраживање је требало да се концентрише социолошко истраживање, схватио потпуно антипсихолошки. Оне су по његовом мишљењу потпуно одвојене од индивидуалног психичког живота појединаца. О томе има у готово свим његовим делима низ сасвим експлицитних ставова. Ево што он о том

каже у *Павилима социолошког метода* у поглављу „Шта је друштвена чињеница”: „Ево дакле једног низа чињеница које показују врло специјалне особине: оне се састоје у начинима деловања, мишљења и осећања, која су изван појединаца и која имају моћ принуде којом се њему намећу. Због тога, оне се не би смеле бркати са органским појавама, јер се састоје од претстава и акција; ни са психичким појавама које постоје само у индивидуалној свести и помоћу ње. Оне, дакле, претстављају нову врсту и само се њима има приписати обележје, „социјалних чињеница”(8). Као да би избегао и најмању сумњу у то да ли његова концепција „социјалних чињеница” претпоставља постојање друштвених мисли, веровања, навика, итд. независно од свести појединаца. Диркем, развијајући своју мисао, додаје: „Нека мисао која се налази у свим појединачним свестима, неки покрет који понављају сви појединци нису услед тога социјалне чињенице. Ако су се људи, да би их дефинисали, задовољили тим обележјем [опште распрострањености нек појаве у друштву — В. М.], то је зато што су побркали социјалне чињенице с оним што би се могло назвати њиховим индивидуалним отеловљењима. Социјалне чињенице су веровања, тенденције и практични поступци узети колективно; што се тиче облика које колективна стања добијају преламајући се у појединцима, то су ствари друге врсте”(9).

Сличних ставова може се код Диркема наћи много. Покушај да се одвојено од психичког живота појединаца пронађе у друштвеном животу нека посебна друштвена свест са разним својим манифестацијама у колективним претставама, веровањима, облицима емоционалног живота и разним активностима био је од многих научника критикован као један од најкрупнијих недостатака Диркемовог социолошког система (10). Он је логички водио у хипостазирање и мистичку интерпретацију појединих елемената друштвене културе, што је онемогућавало да се из оквира те теориске концепције реалније објасни настанак, социјалне функције и динамика мењања појединих културних елемената, као и друштвене културе у целини (11).

Но, поред већ наведених, још и низ других, већином чисто практичних, разлога захтева да се у социолошким истраживањима

(8) E. Durckheim: *Les Règles de la méthode sociologique*, Paris, F. Alcan, 1938, стр. 8.

(9) E. Durckheim: *op. cit.* стр. 11—12.

(10) B. G. Gurvitch: *Vocation actuelle de la sociologie*, Presses Universitaires de France, Paris, 1950, стр. 351—408.

(11) Било би, међутим, погрешно мишљење да је читава Диркемова школа у својим схватањима природе психичких појава у друштвеном животу и о начину њиховог проучавања у социологији догматски стајала на учитељевом социологистичком становишту. М. Mauss, Диркемов непосредни наследник, имао је далеко еластичнији став према психологији и широко разумевање значаја психолошког проучавања психичких појава за комплексно истраживање друштвеног живота. М. Мос је заступао потребу тесне сарадње социологије с психологијом. В. М. Mauss: *Rapports réels et pratiques de la psychologie et de la sociologie*, *Journal de la psychologie*, 1924, p. 892—922. Искрпнију информацију о томе како су се ови проблеми постављали у француској науци може се наћи у књизи D. Essertier: *Psychologie et sociologie*, Paris, F. Alcan, 1927.

користе интроспективни подаци као један од значајних извора информације. Непосредно се могу посматрати само оне појаве у друштвеном животу које се збивају у време док се врши теренско истраживање. Мада се све више усваја пракса да теренско истраживање траје дуже времена, а редовно барем годину дана, да би се могле посматрати све фазе годишњег циклуса друштвеног живота, ипак, чак и ако истраживање траје дуже, многе ређе друштвене појаве не морају се догодити за то време. Рат, врло неродна година, појава веће незапослености, нека значајна колективна акција, велика заоштреност односа између појединих друштвених група која доводи до отвореног сукоба и разрачунавања међу њима, смрт неке нарочито угледне личности, итд., само су неколико примера таквих појава. Значајан социолошки проблем претставља проучавање реакција неке друштвене заједнице, организације или групе у таквим изванредним случајевима, као и истраживање промена и модификација које оне изазивају у друштвеним односима и друштвеној структури. Даље, уколико се неки социолошки проблем може проучавати у више различитих реалних историских ситуација у којима се он појављује и које на разне начине на њега утичу, утолико постоји већа вероватноћа да ће, *ceteris paribus*, истраживање довести до његовог темељитијег описа и објашњења. Због тога се у готово свим социолошким истраживањима подаци о стању истраживаног предмета у време истраживања допуњавају подацима о његовој ближој или даљој прошлости. У таквим историским истраживањима је поред докумената и осталих споменика врло корисно испитати људе који су учествовали у појединим догађајима или били њихови сведоци. Ово је корисно из два разлога: (1) у циљу допуне писмених и осталих материјалних извора ради што потпуније реконструкције прошлих догађаја. (2) Али и јер Ранкеов принцип реконструкције и описа историског догађаја онако „какав је он стварно био”, не исцрпљује све потребе његовог социолошког истраживања. Тачна реконструкција јесте основа на којој се могу проучавати (1) различити облици у којима је тај догађај доживљен, односно различите реакције које је он изазвао у разним друштвеним слојевима; (2) колико је сећање на њега развијено у актуелном животу, колико је оно адекватна слика, а колико и како стилизована успомена, и (3) да ли и какав утицај такво сећање на неки прошли догађај или друштвено стање врши на савремени друштвени живот. За овакво социолошко проучавање разних особина „социјалног памћења” неопходни су, поред познавања писане историје и осталих извора информације о прошлости који у друштву постоје, и на интроспекцији засновани подаци добивени од живих људи. Само на тај начин може се егзактније утврдити колико су неко предање, или уопште одређена интерпретација прошлих догађаја, живи и делотворни у свести и поступцима разних друштвених слојева, а колико су већ и сами још

једино споменик прошлости или људима неубудљиве конструкције. У данашњим условима постојања врло развијених техничких средстава за друштвену комуникацију такве конструкције могу бити формално у друштво врло распрострањене, ако би се судило само по броју штампаних докумената у којима се оне налазе, па да ипак то још не буде довољно поуздан индикатор за разумевање и оцену њиховог стварнога социјалног карактера и дејства.

Најзад, сваки појединац, као и свака друштвена заједница, група или организација има низ својих животних делатности и манифестација које су затвореног карактера, или су искључиво личне и приватне природе, тако да их је тешко, а у појединим случајевима чак и потпуно немогуће непосредно посматрати. Узмимо, на пример, искључиво интерни живот разних друштвених организација и клика, разне религиозне церемоније, извесне аспекте породичног живота, итд. Полни живот већине људи такође претставља у већини култура сасвим приватну ствар појединаца (12). Целовит закључак о интимном погледу на свет или поједине сложености животне проблеме појединаца тешко је извести и на основу најсистематичнијег посматрања њиховог социјалног понашања.

На посматрању психичких појава, које се ослања на интроспекцију испитиваних људи, нарочито се изразито показује како је научно посматрање друштвених појава истовремено и друштвени однос. Наиме, пошто су, као што је речено, психичке појаве у својој непосредној изворности битно приватног карактера, добивање аутентичних и научно употребљиваних података о њима пресудно зависи од успостављања односа добровољне искрене сарадње између испитиваних лица и истраживача. Не улазећи овде у анализу чинилаца од којих зависи такав однос, може се на основу искустава бројних истраживања тврдити да је такву добровољну сарадњу истраживање средине могуће постићи. Према томе нису непремостиве ни социјалне препреке које иначе, ако постоје, могу онемогућити добивање поузданих и научно употребљених интроспективних података.

Ако се узму у обзир наведени аргументи, који би се свакако могли још употпунити, тешко је било из теориско-епистемолошких или практичних разлога оспорити оправданост да се као емпијски материјал у социолошким истраживањима употребљавају и на интроспекцији засновани подаци добивени од других лица под условом: (а) да они не претстављају једини извор информације о проучаваним друштвеним збивањима; (б) да се и ти подаци контролишу и проверавају помоћу података непосредног посматрања и осталих извора научне информације; (в) да се експлицитно изложи методски поступак, структура и начин употребе инструмената употребљених у

(12) Студија А. С. Kinsey, W. B. Pomeroy и С. А. Martin: *Sexual Behavior in the Human Male*, W. B. Saunders, Philadelphia — London, 10th edit., 1953, претставља методолошки изванредно поучан пример емпијског истраживања низа појава које је немогуће непосредно посматрати.

процесу њиховог сакупљања и (г) ако они олакшавају стварање научних емпириских генерализација и теорија које омогућавају потпунију дескрипцију и објашњење и на основу њих ефикасније научно предвиђање појединих категорија емпириских појава у друштвеном животу.

По природи свог предмета друштвене науке нису никад могле да раде без извесних хипотеза о месту и улози психичких елемената у друштвеном животу. Понекад су такве хипотезе срж читаве теориске концепције, као например хипотеза о *homo oeconomicus*-у у класичној грађанској политичкој економији или разни покушаји да се открију основни нагони који утичу на индивидуални и друштвени живот човеков. Психички елементи улазе и у појмове и објашњења теориских система, који иначе уопште нису психологистички оријентисани. Без њих су сасвим апстрактни и нереални многи научни појмови као што су, например, психологија и свест друштвених слојева и класа, психолошке особине њихових типичних претставника, национални карактер, активна улога идеја у друштвеном животу, итд. Али доскора су друштвене науке имале врло мало искуства и инструмената за што егзактније емпирско истраживање психичке компоненте друштвеног живота, тако да су њихове генерализације на том подручју биле врло схематске, или барем недовољно методично аргументоване помоћу искуствених чињеница, те није чудо што су психичку страну разних друштвених појава и односа књижевна дела често приказала не само много рељефније, већ и с много више реализма и убедљивости. У последње две до три деценије врло је много унапређена техничка страна научног посматрања психичких појава, тако да технички разлози данас већ врло ретко претстављају несавладиве препреке у њиховом проучавању. Било би за развој социологије заиста врло штетно ако се због једностраних епистемолошких схватања постојеће техничке могућности за егзактно посматрање психичких појава у друштвеном животу не би у пуној мери искористиле.

Војин Милић